

Beszámoló

A szubjektivitás a romantikában és annak recepciója a posztidealisztikus korban
című, OTKA K 105358-as számú pályázatról

A pályázat 2013 februárja és 2016 májusa között tartott; rajtam kívül Kővári Sarolta és Soóky Krisztina vett részt benne, az ő alkalmazásukat a pályázat finanszírozta. (Mindketten a pécsi Filozófiai Doktori Iskola fokozatszerzés előtt álló hallgatói.) A pályázatban végzett munkához lazán kapcsolódtak az ezzel a témával foglalkozó, az ország különböző tudományos műhelyeiben dolgozó (általában fiatal) kutatók. A három év alatt a pályázat lehetővé tette egy olyan kutató műhely kialakítását, amely nem csak az intenzív munka lehetőségét teremtette meg, de melynek remélhetőleg a kisugárzása is számottevő volt. A beszámolómban először általánosságban bemutatom a kutatást, majd a PTE Bölcsészettudományi Karán félévente megtartott szemináriumainkat írom le, ezután beszámolok a két, a projekt keretében rendezett konferenciáról, majd végül röviden ismertetem a kutatáshoz kapcsolódó publikációs tevékenységet.

1. A kutatás általános bemutatása

A kutatás tulajdonképpeni tárgya a romantikában létrejött szubjektumfogalom történelmi útjának rekonstruálása és aktualitásának bemutatása volt. A romantikus szubjektumfogalom rekonstrukciójának nehézsége abban áll, hogy nincs egységes, a szubjektivitás fogalmát összegzően tárgyaló szövegtörzse. Így ezt a fogalmat a romantika klasszikusnak tekintett szövegeiből kellett rekonstruálnunk. A romantika legjelentősebb gondolkodójánál (a Schlegel-fivérekénél és Novalisnál) kibontakozó szubjektumfogalom markánsan szembenáll a párhuzamosan kibontakozó idealizmus elképzeléseivel. (Miközben az idealizmuson belüli romantika ellenes polémia elsősorban egy korábbi koncepciót, Wackenroder és Tieck elképzeléseit veszi célba.) Összegezve azt mondhatjuk, hogy az idealizmus a szubjektivitást a *gondolkodásra* szűkíti le, míg a romantika tágabb szubjektivitásfogalommal számol, amely közvetlenül az élethez kötődik.

Hegel halála után (1831) az idealizmus korszaka véget ért; Manfred Frank egy közelmúltban megjelent könyvének már a címe is (*Auswege aus dem deutschen Idealismus*) azt sugallja, hogy az idealizmus zsákutca volt. A 19. század közepén megkezdődött a belőle való kihátrálás. Ennek központi mozzanata pedig egy „új” szubjektumfelfogás megalkotása volt. De ez az új szubjektum nem más, mint a romantikus szubjektum ilyen-olyan árnyalatokkal való újrafogalmazása. Ezt mutattuk meg a pályázat egy jelentős részét kitevő Kierkegaard- és Nietzsche-rekonstrukciók keretei között. A kutatás *első* fontos hipotézise az volt, hogy van egy bizonyos átmenet a romantikus szubjektum és Kierkegaard, illetve Nietzsche szubjektumfelfogása között. (Ehhez természetesen a romantikus szubjektivitást már egy „bizonyos módon” kell rekonstruálni.)

Az eddigiek alapján úgy tűnhet, hogy a kutatás alapvetően filozófiatörténeti érdeklődést követ, amennyiben azt akarja megmutatni, hogy a szubjektivitásfogalom tekintetében van bizonyos folytonosság a német romantika és az idealizmus utáni korszak között. A kutatásunk azonban ennél nagyobb ambíciókkal rendelkezett: ahhoz a kérdéshez is szeretett volna hozzászólni, hogy mi jellemzi korunk szubjektumát. Vagy az előbbi rész meghosszabbításaként: hogyan látható korunk szubjektuma elsősorban (vagy legalábbis

részben) Kierkegaard és Nietzsche koncepciójának perspektívájából. A *második* hipotézisünk így az volt, hogy Kierkegaard és Nietzsche elemzéseivel jól meg lehet közelíteni a modernség (vagy a második modernség) realitását és problémavilágát. (Ezt a hipotézist természetesen nem lehet „véglegesen“ igazolni, csak kipróbálni lehet az általa javasolt utat.)

Összefoglalóan: azt szerettük volna megmutatni, hogy az idealizmus utáni korszak szempontjából tekintve a romantikus mozgalom teljesítménye meghatározó jelentőségű. (Ez egyfajta újrakanonizáláshoz is vezet, ami némileg csökkentti az idealizmus jelentőségét.) Emellett a korunkbeli szubjektivitásra való kitekintéssel az önismeret előmozdításához is szerettünk volna hozzájárulni.

2. A pályázat keretei között megtartott szemináriumok

A tömbösített formában megtartott szemináriumokon graduális BA-s diákok vettek részt, általában szép számban. A szemináriumokat mindig három egyenlő részre felbontva tartottuk. A számonkérés formája a házi dolgozat volt.

1. szeminárium: A feladat Hölderlin, Novalis és Friedrich Schlegel szubjektumfelfogásának bemutatása volt; s ez a koraromantika programadó írásainak elemzésén keresztül történt. Ehhez elengedhetetlen volt a német romantika meghatározó mozzanatainak rekonstrukciója (úgy mint a töredékesség, a tudat reflexív szerkezete, a poézis és az abszolútum fogalmának vizsgálata). Fichte ugyan felismerte az én reflexív szerkezetét, de a romantikusok szerint az ember rendeltetésére irányuló következtetései elvették mind az ember méltóságát, mind pedig magát a feltétlent. A romantikusok tehát a maguk feladatát abban látták, hogy belülről meghaladják a mindennapok immanens világát a feltétlenre vetett pillantás fényében. Egy ilyen program azonban csakis az interszubjektivitás bázisán, a „mi” programjaként valósítható meg.

2. szeminárium: Most is a fentiekben tárgyalt három szerzőről volt szó. A szubjektumra vonatkozó kérdések mindhárom szerzőnél filozófiai-költői programként jelennek meg. A koraromantika kidolgozott egy egzisztenciálisan lehorgonyzott szubjektumfogalmat, amely immár nem ragadható meg a megismerő képességén keresztül. Az élethelyzetekkel szembesülő én reflexív struktúrája azonban csak a másik pillantásán keresztül válhat teljessé. Csak így válik hozzáférhetővé az ember számára saját szubsztancialitása, azaz csak így kerítheti hatalmába a saját transzcendentális énjét. Ekképp a szubjektivitás radikális kritikái is visszavezethetők olyan romantikus mozzanatokra, mint a pszeudonimitás, a reflexió kimozdított pályái és az öntudat hasadtsága.

3. szeminárium: Reinhold, Fichte és Schelling művein keresztül értelmeztük a német idealizmusban központi jelentőségű én fogalmát, rekonstruálva mindhármuk rendszeralkotó törekvéseit, és a reflexió általuk leírt szerkezetét. Az idealizmusban a szubjektum a rendszereket megalapozó biztos alapként jelenik meg (Reinholdnál mint „tudat”, Fichténél és Schellingnél mint „én”), és döntően a megismerés kontextusában kapja meg a maga értelmét. A kanti filozófia újrafogalmazására irányuló törekvéseiben már Reinhold is annak hangsúlyozásával támasztja alá az általa elvégezni kívánt munka szükségességét, hogy az észnek kell forradalmasítania a közállapotokat, mivel az ész vizsgálata adhat választ az Istennel és a lélek halhatatlanságával kapcsolatos alapvető emberi kérdésekre. A kanti filozófia megértése így az emberiség elemi érdeke. A filozófia szisztematikus újrakifejtését Reinhold köztudottan egy általánosan érvényes, önevidens alaptételből kiindulva próbálja megvalósítani, s ezt a valamennyi képzet között különleges helyet elfoglaló tudat tételével

azonosítja. Az „én” alaptételként való felfogása az empirikusan érzett „én” közvetlen bizonyosságából indul ki, ám elkerüli azt, hogy a szubjektumot közvetlenül azokban a meghatározottságokban (élet, élettörténet, szerelem stb.) vegye szemügyre, amelyek a romantika számára oly fontosak voltak. Ezzel összefüggésben az idealizmus gondolkodóit az egyéni meghatározottságok helyett az általános emberi érdekli.

4. szeminárium: Az előbbi szemináriumhoz csatlakozva Hegel szellem-fogalmával foglalkoztunk, majd az ifjú hegelianusok Hegel-kritikájából kiindulva Kierkegaard szubjektumfelfogását térképeztük fel, végül Nietzsche szubjektumkritikáját és individuum-felfogását vettük górcső alá. A hegeli szellem fogalma mögött a szubjektum és az objektum Schelling által „ész”-nek nevezett abszolút azonossága húzódik meg. Hegel a filozófia rendszerét a szellem önmagára ismerésének útjaként, a szellem önmozgásaként írja le; a rendszernek mind a kezdő, mind a végpontján tehát a szubjektum és az objektum abszolút azonossága áll. Ezáltal biztosítja Hegel a rendszer dinamikáját, és azt, hogy ez a mozgás mindvégig az abszolútumon belül menjen végbe. Hegel a „szellem” fogalmát vallási kontextusból emeli át a filozófia területére; ahogy a vallásban az igazság az isteni tartalom megmutatkozásaként van jelen, úgy a filozófiában a szellem útja az abszolút igazság megmutatkozása. A szellem a megismerés útja, ám egyben ő maga az, aki megismer, így Hegelnél a szubjektum fogalmának helyébe a szellem fogalma lép. Az ifjúhegelianusok először is arra mutattak rá, hogy Hegel a maga rendszeréből eliminálta a kezdet problémáját: a filozófiát a szellem önmozgásaként írva le, a kezdetet a véggel azonosítva. Feuerbach, Marx és Kierkegaard viszont úgy gondolták, hogy van valamilyen közvetlen eredendőség, amit a hegeli filozófia figyelmen kívül hagy.

5. szeminárium: Ebben a szemináriumban került sor Nietzsche és Kierkegaard szubjektum-fogalmának és szubjektumképének részletes bemutatására. És a hosszú előkészítés után még ezeken a rekonstrukciókon belül is állandóan ki kellett térni a romantikus előzményekre, illetve az ettől való eltérésre. A szeminárium végül a két koncepció közös és eltérő vonásait vette számba. (Egy kicsit felevenítve azt a szakirodalomban sokat tárgyalt kérdést, hogy ismerte-e Nietzsche Kierkegaard-t, és ha igen, mit kezdett az írásaival és a filozófiájával.)

6. szeminárium: A feladat az eddigiekben kidolgozott szubjektum-kép aktualitásának vizsgálata volt. Egyrészt Manfred Frank, Dieter Henrich és Donald Davidson koncepció kerültek bemutatásra, az ezekben rejlő romantikus és posztromantikus elemeket középpontba állítva. Másrészt a kierkegaard-i életmű hangsúlyozott személyességének és az önéletrajzírás kapcsolata került bemutatásra. Harmadrészt a filozófia posztmodern fordulatának Nietzsche-képe került rekonstruálásra, különös tekintettel a szubjektumfogalomra.

3. A megtartott konferenciák

1. konferencia: 2013. december 9-én került sor a Pécsi Tudományegyetemen a „17-18. századi szubjektumfelfogások” című konferenciánkra. A konferencia tematikus anyagai a szubjektum fogalmának 17-18. századi konstrukcióit vizsgálták, egyaránt figyelembe véve a koraromantika elképzeléseit és az azok előzményeként is olvasható kísérleteket: a Fichte transzcendentálfilozófiájában kirajzolódó antropológia, valamint Leibniz és Kant szubjektumfelfogásának vázlatait. (A konferencia előadói voltak: Soóky Krisztina, Kővári Sarolta, Weiss János, Blandl Borbála, Hankovszky Tamás és Valastyán Tamás.) A konferencia viszonylag nagy hallgatóság előtt zajlott, és élénk vitázó légkör jellemezte.

2. konferencia: ezt a konferenciát 2015. március 20-án tartottuk „Szubjektumfelfogások a posztidealiztikus korban” címmel, szintén a Pécsi Tudományegyetemen. Az előadások a szubjektum felfogásainak 19. és 20. századi koncepciói köré szerveződtek, Hölderlintől többek között Kierkegaardon, Nietzsche-n és Sartre-on át egészen Manfred Frankig és Habermasig számos szerzőt érintve. A konferencia előadói a szervezők – Soóky Krisztina, Kővári Sarolta és Weiss János – mellett Valastyán Tamás, Seregi Tamás, Hrubí Attila, Bene Adrián, Tuboly Ádám Tamás, Szitás Pál és Réthy Zsolt voltak. A konferenciát nagy érdeklődés kísérte, és itt is élénk szakmai párbeszéd alakult ki a jelenlévők között.

4. A publikációk

1. Passim-szám: 2013 decemberében jelent meg Hrubí Attila, Kővári Sarolta és Soóky Krisztina szerkesztésében a *Passim Filozófiai Folyóirat*nak az OTKA támogatásával készült tematikus száma, amelyben a romantika szubjektumfelfogásához kapcsolódó tanulmányok szerepelnek. A folyóiratban a tanulmányok mellett fordítások is helyet kaptak:

Manfred Frank: „Miért vagyok én én? Kérdés gyerekeknek és felnőtteknek” (fordította Weiss János) – Herbert Schnädelbach: „Az Én és az én” (fordította Weiss János) – Johann Gottlieb Fichte: „Aenesidemus-recenzió” (fordította Hankovszky Tamás) – Fred Rush: Irónia és romantikus szubjektivitás (fordította Soóky Krisztina) – Manfred Frank: Individualitás és Innováció (fordította Kővári Sarolta).

2. Pro Philosophia Évkönyv 2015: Ebben az évkönyvben, mely szintén az OTKA támogatásával jelent meg, a két általunk rendezett konferencia anyagait adtuk közre, kiegészítve Manfred Frank egy tanulmányának fordításával: „Mennyi történelemre van szüksége a filozófiának?” (fordította Weiss János). Az évkönyv anyaga így a kutatásunk gerincét jelentő témákat járja körül: a szubjektum-koncepció alakulását a romantikától a 20. század végéig, ugyanakkor a konferencia vendégelőadóinak köszönhetően szélesebb keretbe ágyazza azt, hiszen az általunk fókuszba állított szerzők mellett másokat is érint.

3. „A szubjektum labirintusai”: Ebben a monografikus igényű könyvben összegeztük a kutatásaink eredményeit. A kötet három részből épül fel. Az első rész a Németországban a hetvenes években újtára indult Heidelbergi Iskolával foglalkozik, amely filozófiai megalapozottsággal, számos romantikus impulzust felhasználva próbálja megalkotni a modern szubjektum (szubjektivitás vagy én) elméletét. A második rész Nietzsche filozófiáját veszi számba elsősorban a posztmodern irodalom fényében. A harmadik rész pedig arra keresi a választ, hogy mit mond nekünk Kierkegaard filozófiája az aktuális helyzet és vitaösszefüggések fényében. Az alábbiakban függelékben közlöm a könyv (lábjegyzetek nélküli) előszavát, amely a könyv programjának fölvázolására vállalkozik.

5. Függelék: az elkészült monográfia előszava

„Nemcsak a teoretikusok, hanem az egyszerű emberek, közéjük számítva a gyerekeket is, némi zűrzavart találnak az »én« fogalmában.” Így fogalmaz könyvének egy kitüntetett helyén Gilbert Ryle. Miközben az „én” – legalábbis az újkortól kezdve – alapvető jelentőségű fogalmunk. Abból indulhatunk ki tehát, hogy az „én” fogalma *mindenki* számára rejtélyes: a teoretikusok (a filozófusok) számára éppúgy, mint a közemberek számára. A „közemberek” tekintetében Ryle nem lát érdemi különbséget a felnőttek és a gyerekek között. Ugyanakkor a

következő mondata mintha mégis a gyermekeket tüntetné ki: „A gyerekek néha olyan kérdéseken török a fejüket, hogy »Milyen lenne, ha én lennék te, és te lennél én?« és »Hol voltam, mielőtt lettem volna?«” De Ryle úgy gondolja, hogy a gyerekek erre vonatkozó tudása nem különbözik lényegesen a felnőttek tudásától, ők csak naiv módon kérdeznek rá arra, ami a felnőttek számára magától értetődő. Vagyis az egyszerű felnőtté-válással (a „racionális” gondolkodás kialakulásával) az „én” fogalma nem lesz világosabb. Abból indulhatunk ki tehát, hogy a felnőttek és a gyerek a köznapi világban az „én”-t személyes névmásként ugyan állandóan használják, de ez sosem jelenik meg gondolkodásra érdemes problémaként. Ebben az összefüggésben beszél Ryle a fogalom „illékonyságáról”. Az „én”-re vonatkozó kérdésnek így nincs helye a mindennapi „diskurzusban”; az „én” tematizálása nem szerepel az életvezetés sikerességének feltételei között. (És most tekintsünk el attól a talánytól, hogy miért éppen a felnőtt és a gyerek különbségéről – és nem a gazdagok és a szegények, a férfiak és a nők stb. különbségéről – beszélünk, ha a továbbiakban szóba sem kerül, hogy a racionalitás előrehaladása nem segíti elő az énré irányuló gondolkodást.)

Az „én” tematizálásához egy elméleti fordulatra van szükség: a filozófiának fel kell lépnie. A filozófia nem csak értelmezi ezt a fogalmat, hanem *par excellence* filozófiai fogalomként határozza meg. Csakhogy gyors és azonnali fordulatot ez sem hozhat. Inkább azt kellene mondani, hogy a filozófiának *erőfeszítést* kell tennie az „én” megragadására. De ennek az az első feltétele, hogy az ént a maga specialitásában ragadja meg. Ez pedig azt jelenti, hogy az „én”-t valamiképpen el kell különítenünk a világ összes létezőjétől. De az „én”-re vonatkozó filozófiai kérdés a köznapi élet felől mégiscsak fölvethető. A köznapi élet embere ezt kérdezi: „Mi lehetnék egyébként, ha nem én?” És ezt a kérdést egyszerűen marhaságnak tartja. Manfred Frank a köznapi tudatnak címezve próbál értelmet adni a kérdésnek: „De – ha már a »miértetknél« tartunk – *miért* ne lenne ennek értelme? Nézzük csak! Tegyük fel, hogy én, Manfred Frank, egyáltalán nem is születnék meg, mert a szüleim valamilyen oknál fogva nem ismerkednének meg egymással (vagy egyszerűen a szerelmüknek nem lenne gyümölcse). Akkor nem lennék – és így az az én sem lenne, aki vagyok.” De ez természetesen még nem a kérdés filozófiai alakja. Első lépésként talán a következő megfontolás szolgálhat: „[...] normális esetben – mégpedig nagyjából két éves korunktól fogva – az egyes szám első személyű személyes névmással utalunk magunkra. [...] Például az »én« névmás, ha *én* használom, a »Manfred Frank« tulajdonnevet *helyettesíti*. De ha *ti* beszéltek *magatokról*, akkor *ti* is azt mondjátok magatokról, hogy »én«, és közben magatokra gondoltok, nem rám. Ebbe könnyen bele lehet zavarodni!” A belezavarodásnak ez a veszélye talán éppen akkor jelenik meg, amikor elkezdjük sejteni, hogy egy filozófiai kérdéstről van szó. „Az »én« névmás, [...] azzal a csodálatos tulajdonsággal rendelkezik, hogy mindig arra utal, aki éppen használja, miközben a beszélők teljesen különbözőek lehetnek.” Az „én” minden ember számára valamilyen konkrét egyediség, miközben minden ember önmagára „én”-ként hivatkozik. Az én mindig valami olyasmi, amivel „hajszálpontosan” eltaláljuk azt az embert, akire hivatkozunk; „úgy tűnik, ebben nem tévedhetünk”. Ezen a ponton megszakítom az „én”-re vonatkozó kérdés intuitív felvezetését, remélve, hogy ehhez a könyv tanulmányai bőven szolgáltatnak további adalékokat.

A könyv megközelítésmódjának jellemzéséhez azonban még három pontosítót kell bevezetnünk. (1) Amit Ryle az énnel kapcsolatos „zürzavarnak” nevez, vagy amit én a fentiekben az én „rejtélyességének” neveztem, azt a könyv címe már az én „labirintikus” szerkezeteként nevezi meg. (2) Amit a fentiekben „én”-nek neveztem, azt a szakirodalom nagyon sokszor öntudatnak, de talán még gyakrabban szubjektivitásnak is nevezi. A szakirodalmi háttérhez viszonyítva feleslegesnek tűnik e fogalmak pontos elhatárolására törekedni. A könyvben talán általában a szubjektivitás fogalma áll az első helyen, de a többi terminust is vele szinonimként, vagy legalábbis hozzá szorosan kapcsolódóként használjuk. (3) A könyv nem is az „én” általános elméletének kidolgozására

vállalkozik, hanem nagyon konkrét elemzési perspektívákon keresztül a jelenlegi aktuális vitahelyzetet szem előtt tartva próbál hozzájárulni az „én” szerkezetének feltérképezéséhez.

E kötet tanulmányai az OTKA K 105358 számú pályázatának keretei között készültek. A pályázat a „szubjektivitás” fogalmának kutatásával foglalkozott, méghozzá a romantikára való visszatekintés után, döntően a Hegel halála utáni korszak szubjektivitás-elméleteivel. (Ezek között az elméletek között kétségtelenül kiemelkedő jelentősége van Kierkegaard és Nietzsche koncepcióinak.) A mostani kötet tanulmányai ezeket az elméleteket vizsgálják meg egy aktuális kontextusban, vagy a másik oldalról tekintve arra keresik a választ, hogy az idealista és a posztidealista kor klasszikus szubjektivitás-fogalmainak van-e valamilyen aktualitásuk és relevanciájuk a jelenleg is folyó viták fényében.

Weiss János